فصلنامه علمی ـ پژوهشی تاریخ اسلام
سال هجدهم، شماره هفتادویکم
پاییز ۱۳۹۶

سازواری قالب و مفاد زیارت جامعه کبیره و نیاز معرفتی امامیه در عصر امام هادی علیه‌السلام

تاریخ دریافت: ۹۶/۶/۱۷ تاریخ تأیید: ۹۶/۸/۱

روح‌الله توحیدی‌نیا[۱]

زیارت‌نامه جامعه کبیره، برای نخستین‌بار به بیان تفصیلی ویژگی‌ها و شئون ائمه اطهار علیهم‌السلام پرداخته است. عوامل مؤثر بر تدوین این متن، از مهم‌ترین پرسش‌هایی است که پس از پذیرش اصالت آن، نیازمند یافتن پاسخ مناسب است. نوشتار حاضر، با نگرش زمان‌مند به این متن و بهره‌گیری از شواهد تاریخی، کوشیده است به این پرسش پاسخ دهد که چه نسبتی میان مضامین زیارت جامعه و نیازهای شیعیان امامی در عصر امام هادی علیه‌السلام (۲۱۲-۲۵۴ق) برقرار بوده است؟ یافته‌های این پژوهش، نشان می‌دهد که قالب و مفاد زیارت‌نامه جامعه کبیره، جوابگوی نیازهای خطیر معرفتی امامی‌مذهبان در زمانه امام هادی علیه‌السلام است و می‌توان آن را یک نظام‌نامه جامع برای مدیریت افکار شیعیان امامی در آن دوره شمرد.

کلیدواژگان: امام هادی علیه‌السلام، زیارت‌نامه جامعه کبیره، ویژگی‌های امامان شیعه، تاریخ شیعیان، غالیان.

---

۱. دانش آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی دکترای تاریخ اسلام دانشگاه تهران، رایانامه: roholahtohidi@yahoo.com.

مقدمه

بدنه اصلی زیارت جامعه کبیره،[۱] با وجود تردیدها و احتمال اضافه‌شدن برخی فقرات به متن موجود، اثری برگرفته از فرمایش‌های امام هادی علیه‌السلام است؛[۲] متنی که در شرایط و

۱. عنوان «جامعه» را برای این اثر، در چند سده اخیر و از آن جهت که برای زیارت همه امامان قابل استفاده است، به کار برده‌اند. (سید کاظم طباطبایی، «پژوهشی درباره زیارت جامعه»، مطالعات اسلامی، ۱۳۸۲، ش ۶۲، ص۱۱۳)

بر اساس روایت شیخ صدوق، باید عنوان آن را «قول بلیغ و کامل برای زیارت هریک از ائمه علیهم‌السلام» خواند؛ زیرا مطابق آنچه پس از سلسله سند روایت آمده، راوی این زیارت‌نامه، با عبارت «علمنی یابن رسول الله قولا اقوله بلیغاً کاملاً اذا زرت واحداً منکم»، تقاضای خود را مطرح نموده است.

۲. با وجود آنکه تردیدهایی درباره صحت سند این اثر، میزان سازگاری آن با مضامین قرآن کریم و نسبت برخی فقرات آن با باورهای گروه‌های انحرافی از جمله مفوضه و غالیان مطرح شده، بررسی‌ها نشان از عدم واردبودن خدشه قابل توجه به بدنه اصلی آن دارد. عبدالکریم سروش و محسن کدیور، از جمله کسانی هستند که به دلیل کم‌توجهی به برخی نکات و ظرایف تاریخ تفکر شیعیان، به غالیانه و جعلی‌بودن تمام یا بیشتر مفاد آن حکم داده‌اند. در مقابل این نظر، برای نمونه، حسن انصاری با طرح ادله‌ای می‌نویسد: «تمامی مضامین این زیارت‌نامه، در روایاتی که عالمان طیف غیرمفوضی همچون: احمدبن‌محمدبن‌عیسی، صفار، سعد اشعری، حمیری، کلینی و امثال آنان در کتاب‌هایشان نقل کرده‌اند، دیده می‌شود... تصویری که از امام در این متن داده می‌شود، منعکس‌کننده عقیده شیعیان اعتدالی است که امام را در مقام خلیفه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در امر اجرای دین و عمل به کتاب خدا قرار می‌دهد و رهبری و هدایت مؤمنان را وظیفه الهی او می‌داند. جالب است که جایی در این متن تأکید می‌شود که میراث نبوت، نزد امامان است. این عقیده، دقیقاً عقیده شیعیان اعتدالی در برابر غلات مفوضی بوده که علم امام را نه از طریق میراث نبوت، بلکه برخاسته از وحی و الهام مستقیم و علم لدنی بی‌واسطه فیض پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌دانسته‌اند.» برای مشاهده مقاله حسن انصاری با عنوان «بحثی درباره اصالت زیارت جامعه»، ر.ک:

http://ansari.kateban.com/post/3201

بستری خاص و برای نخستین‌بار در حجمی قابل توجه، و با ساختاری متفاوت، بخشی از مهم‌ترین معارف شیعی[۱] را از قول امام علیه السلام در خود جای داده است. همین مقدمه، کافی است تا مورخ در مواجهه با این متن، پرسش‌هایی را مطرح کند؛ اینکه آیا می‌توان خوانشی زمان‌مند از زیارت جامعه کبیره داشت؟ و به عبارت دیگر، آیا سازواری میان فرم و مفاد این متن با شرایط صدور آن وجود دارد؟ و یا اینکه آیا امام هادی علیه السلام با طرح موضوعاتی در قالب زیارت‌نامه، هدف خاصی را دنبال نموده و حلّ مشکلات معرفتی امامیه در آن دوران را مد نظر داشته است؟

نوشته حاضر، برای جواب به این سؤالات، به بازخوانی این اثر با در نظرگرفتن شرایط عصر امام هادی علیه السلام پرداخته است. فرضیه تحقیق، آن است که «زیارت جامعه، پاسخگوی مهم‌ترین نیازهای معرفتی امامی‌مذهبان در زمانه امام هادی علیه السلام بوده و می‌توان آن را یک سند بالادستی از سوی یک رهبر دینی و سیاسی، برای مدیریت پیروانش در این عصر دانست.» از فواید اثبات این فرضیه، پرده‌برداری از ابتکار عمل امام هادی علیه السلام در حلّ مسائل و نیازهای شیعیان است. با این حال، به نظر می‌رسد تثبیت این نظر، نیازمند به کار و بررسی بیشتر روی متن و تفسیر آن با روش‌های جدید و از زوایای مختلف است. بنابراین، نگارنده بیشتر به دنبال طرح بحث بوده و امیدوار است که با دریافت بازخورد این مقاله، پاسخ کامل‌تری را برای پرسش‌های یادشده، ارائه دهد.

در مورد متنی که از این زیارت‌نامه در مقاله حاضر مورد بررسی قرار گرفته، باید به یک نکته توجه داشت و آن اینکه زیارت جامعه کبیره از اوایل دوران غیبت کبری تا به حال، به طور مستمر توسط روات و علمای شیعه نقل شده است.[۲] با این حال، مطالعه

---

۱. درباره دسته‌بندی شئونات امام در زیارت جامعه، ر.ک: نفیسه نجفی، «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره»، مجله سفینه، ۱۳۸۹، ش ۲۶، ص ۱۵۳ـ۱۵۷.

۲. از جمله منابع متقدم می‌توان کتاب‌های: *من لا یحضره الفقیه* و *عیون اخبارالرضا* علیه السلام شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، *المقنعه* شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و *المزار* مشهدی (م ۶۱۰ق) را نام برد.

منابع روایی، دو متن متفاوت و البته با نسبت عموم و خصوص مطلق را در برابر دیدگان قرار می‌دهد.[۱] شایان ذکر است که محدث نوری (۱۳۲۰ق)[۲] بعدها مدعی حذف برخی عبارات زیارت‌نامه توسط شیخ صدوق[۳] شد.[۴] به هر روی، آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، روایت مشهورتر، یعنی زیارت‌نامه نقل‌شده در کتاب *من لا یحضره الفقیه* است.[۵]

مهم‌ترین پیش‌فرض تحقیق حاضر، عدم محدودبودن کاربرد و ثمرات این زیارت‌نامه به زمانه امام هادی علیه السلام است؛ به عبارت دیگر، نگارنده با پذیرش این باور، تلاش می‌کند تا بر اساس شواهد تاریخی، روی بخشی از آثار این زیارت‌نامه که مربوط به عصر صدور روایت است، تمرکز نماید و با در نظرداشتن روابط امام هادی علیه السلام و امامیه، نسبت میان این متن و نیازهای امامیه در این دوره را بررسی کند.

درج دو ذهنیت احتمالی خوانندگان و تأکید بر توجه نگارنده به آنها، پیش از ورود به متن اصلی مقاله، ضروری است. نخست آنکه پاسخ‌گویی به سؤال درباره زمان رواج این زیات‌نامه در میان شیعیان امامی، مشکل است؛ اما می‌توان گفت شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر امام هادی علیه السلام و ویژگی‌های مورد تأکید در مقاله حاضر برای این دوره، شرایطی است که تا غیبت صغری و حتی شروع غیبت کبری نیز وجود دارد و این

---

۱. محمد فاکر میبدی، «تأملی در اصالت متن زیارت جامعه کبیره»، نشریه حدیث‌پژوهی، ۱۳۹۳، ش ۱۱، ص ۹۱.

۲. محدث نوری، از علمای سرشناس شیعه قرن چهاردهم و البته مورد تحسین علمای بزرگ در مباحث رجالی و حدیثی است. (برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: سید محسن امین، *اعیان الشیعة*، ج ۶، ص ۱۴۳)

۳. شیخ صدوق، از بزرگ‌ترین محدثان شیعه و از نخستین نقل‌کنندگان زیارت جامعه کبیره است. (صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰)

۴. میرزا حسین نوری، *مستدرک الوسائل*، ص ۶۰۵.

۵. صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰.

زیارت‌نامه می‌تواند پاسخ‌گوی نیاز شیعیان در دوره‌های بعدی نیز باشد. بنابراین، تأکید بر «عصر امام هادی علیه‌السلام» در عنوان مقاله، تنها برای تأکید بر نقش آن امام و ابتکار ارزشمند ایشان است. نکته دیگر آنکه وجود شواهد متعدد و پراکنده در جای‌جای اثر مورد نظر، احتمال سازواری میان بدنه اصلی این متن و شرایط موجود در اواخر عصر حضور را تقویت می‌نماید.

پیشینه تحقیق

آثار متعددی درباره ساختار و مضمون زیارت جامعه کبیره نگاشته شده است که برای نمونه، می‌توان به «تأملی در اصالت متن زیارت جامعه کبیره» نوشته محمد فاکر میبدی،[۱] «بررسی محتوایی زیارت جامعه کبیره» اثر محمد سند،[۲] «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره» نوشته نفیسه نجفی[۳] و «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره» نوشته روح‌الله زینلی[۴] اشاره نمود. با این حال، نوشته حاضر با بهره‌مندی از تلاش‌های صورت‌گرفته، سعی در به تصویرکشیدن نسبت ساختار و محتوای زیارت جامعه کبیره با نیازهای امامی‌مذهبان در عصر امام هادی علیه‌السلام دارد که پیگیری چنین موضوعی، از سوی محققان دیگر مشاهده نشد. در اینجا یادکردن از مجموعه دعاهای امام سجاد علیه‌السلام که با عنوان *صحیفه سجادیه* شناخته می‌شود، برای نزدیک‌شدن اذهان به کاری که در تحقیق حاضر صورت گرفته، به جا خواهد بود؛ به عبارت دیگر، مقاله حاضر در نظر دارد تا در مورد اقدامات امام هادی علیه‌السلام نظری را مطرح کند که پیش از

۱. مجله حدیث‌پژوهی، ش ۱۱.

۲. فصلنامه سفینه، ش ۱۵.

۳. مجله سفینه، ش ۲۶.

۴. مجله مشکوة، ش ۱۲۱.

این، در مورد ادعیه امام سجاد علیه‌السلام به اثبات رسیده است و مطابق با آن، امام چهارم شیعیان در قرن نخست، از شیوه‌ای غیرمرسوم و غیرمستقیم، یعنی ادعیه بـرای ارائـه آمـوزه‌هـای دینی مورد نظر خود بهره برد و از این طریق، نقش مهمی در گسترش معارف اسلامی ایفا نمود.[۱]

در ادامه، پس از بحث درباره بستر صدور زیارت جامعه کبیره، در دو بخش به بررسـی ساختار و مضمون خبر پرداخته خواهد شد.

الف. بستر صدور زیارت جامعه کبیره

از دو زاویه می‌توان به زمینه و بستر صدور این زیـارت‌نامـه نگریسـت. از طرفـی، امامیه در دوره امام هادی علیه‌السلام، با وجود گذشت چند دهه از تبیین آمـوزه‌هـای اساسـی شیعه امامی توسط صادقین علیهماالسلام، همچنان مورد هجمـه شـبهات گـروه‌هـای فکـری قدرتمند دیگر است و از سویی، در این عصـر، خلفـای عباسـی همچـون: معتصـم (م ۲۲۷ق)، واثق (م ۲۳۲ق) و متوکل (م ۲۴۷ق)، راهبرد خشونت و سرکوب حداکثری را برخلاف برخی دوره‌های قبل،[۲] در دستور کار قـرار داده‌انـد. بنـابراین، فضـای صـدور زیارت‌نامه، یعنی نیمه نخست قرن سوم، در دو بخش سیاسی ـ اجتماعی و فکـری ـ فرهنگی قابل بررسی است.

---

۱. بـرای نمونـه، ر.ک: فضـل الله میرقـادری، «ادبیـات سـخنان امـام سـجاد علیه‌السلام و صـحیفه سجادیه»، فصلنامه اندیشه دینی، ش ۱۵، ص ۱۲۴؛ مهدی پیشوایی، *سیره پیشوایان*، ص ۲۷۴ ـــ ۲۷۷.

۲. همچون بخشی از دوران خلافت مهدی عباسـی (م ۱۶۹ق). بـرای نمونـه، در ایـن بـاره، ر.ک: مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۳، ص ۳۲۰ ـ ۳۶۰.

۱. شرایط سیاسی و اجتماعی امامیه

تشیع امامی در ابتدای قرن سوم، به یک نهاد اجتماعی سازمان‌یافته تبدیل شده و می‌توان اذعان نمود که نهاد وکالت در عصر امام هادی علیه‌السلام، به مرحله کمال خود رسیده بود.[۱] در این شرایط، برخلاف دوره‌های پیش، امامیه از امام زمان خود انتظار قیام در برابر خلیفه ندارد و صف او به طور کامل از گروه‌هایی که چنین عقایدی داشتند، جدا شده است. شاید مهم‌ترین دلیل این رویکرد، آن بود که عباسیان در این دوره راهبرد خود را تغییر داده و با پشتوانه حدود یک قرن حکومت بر قلمرو اسلامی، تحمل پذیرش وجود کوچک‌ترین مخالفی را در صحنه سیاسی و اجتماعی نداشتند و با وجود تجربه‌های تلخ برخی گروه‌های شیعه،[۲] هر اقدامی در این راستا نافرجام تصور می‌شد. در این شرایط، پرسشی در اذهان امامیه وجود داشت و آن اینکه آیا باید منتظر قیام موعود بود؟[۳]

شواهد به طور صریح نشان از فشار سیاسی و اجتماعی بر شیعیان در این دوران دارد.[۴] مطابق برخی اخبار، وضع اقتصادی شیعیان در نتیجه این فشارها، به قدری رقّت‌بار گشت که گاه علویان در تأمین نیازهای حداقلی خود برای زندگی از قبیل پوشاک، در رنج بودند؛ برای نمونه، نقل شده است که برخی از فقر و تنگ‌دستی و برهنگی مجبور بودند در

---

۱. برای نمونه، موضوع دریافت خمس به صورت سازمان‌یافته و دقیق، یک روال عادی و مستمر است و قواعد آن، به طور کامل برای امامیه مشخص است. (حرّ عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۶، ص ۳۴۸ ـ ۳۴۹)

۲. سمیره مختار اللیثی،، *جهاد الشیعة فی عصر العباسی الأوّل*، ص ۱۱۵ ـ ۲۸۰.

۳. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: خلیل پورمنصوری، *نقش امام هادی علیه‌السلام در اندیشه مهدویت*.

۴. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۹، ص ۱۸۵؛ مسعودی، پیشین، ج ۵، ص ۵۱؛ کشّی، *رجال کشی*، ص ۶۰۷.

خانه‌های خود بمانند و مدت‌ها خارج نشوند.[۱] این اخبار با آنکه نمی‌تواند در مورد تمامی مناطق شیعه‌نشین ساری و جاری باشد، اما نشان‌دهنده عمق فاجعه و محدودیت موجود برای شیعیان در عصر امام هادی علیه‌السلام است. مطابق برخی اخبار، در بعضی نقاط، عموم مردم، شیعیان را بهترین گروه‌ها در عصر خود می‌دانستند و آنان را از جهت اخلاق و تقوا تأیید می‌کردند؛ اما از ترس حکومت و دیدگاه‌های منفی تثبیت‌شده در جامعه درباره آنان، از ازدواج و روابط خانوادگی با آنان پرهیز می‌نمودند.[۲] در این شرایط، امامیه تکیه‌گاه، پشتیبان و رهبری می‌طلبد که از یک سو حسّ استقامت و امید را در آنها فزونی بخشد و از سوی دیگر، وظیفه سیاسی و اجتماعی‌اش را در این وضعیت از او شنیده و راهی مطمئن را در اطاعت از ولیّ خود پیش گیرد.

در این شرایط، وضعیت امام هادی علیه‌السلام بسیار سخت‌تر از پیروانش است. محدودیت و حصر برای رهبران امامیه، از دوره امام کاظم علیه‌السلام آغاز شده بود و فراخواندن امام رضا علیه‌السلام و فرزندش از سوی خلفا به محل خلافت نیز با همین هدف بوده است. بنابراین، فرصتی که در اختیار صادقین علیهماالسلام برای برگزاری جلسات بزرگ فکری و فرهنگی بود، پس از آن، هیچ‌گاه به وجود نیامد. شایان ذکر است که در دوره‌ای که امام هادی علیه‌السلام در مدینه حضور داشت نیز چنین بستری فراهم نشد.[۳] در سال ۲۳۳ق امام هادی علیه‌السلام به دستور متوکل عباسی (م ۲۰۶ق) از مدینه تبعید و در سامرّا مورد حصر قرار گرفت. تنها راه ارتباطی امام علیه‌السلام با شیعیان، تا حدود ۱۵ سال، یعنی حداقل تا پایان دوره متوکل، وکیلانی بودند که

۱. برای مشاهده این گونه روایات، ر.ک: شیخ عباس قمی، *تتمة المنتهی*، ج ۲، ص ۳۴۴ و ۳۹۶.

۲. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۳۹۹.

۳. برای نمونه، درباره عصر حضور امام هادی علیه‌السلام در مدینه، ر.ک: قریشی، *حیاة الامام علی الهادی علیه‌السلام*، ص ۲۳۳.

موفق به دیدار امام می‌شدند.[۱] امام هادی علیه‌السلام تنها از راه کتابت و املای اخبار برای برخی پیروان مورد اعتماد خود، امامیه را رهبری می‌نمود[۲] و حتی گاه پیروان را از تلاش برای ارتباط حضوری با خود نهی می‌کرد.[۳]

۲. شرایط فکری و فرهنگی امامیه

در عصر امام هادی علیه‌السلام، با وجود آنکه شیعیان امامی در مبانی فکری خود به اصولی پایبند هستند، اما همچنان بیم تفرقه و جدایی آنان از امامی‌مذهبان به‌روشنی قابل درک است. آنان هرچند معارف فقهی و کلامی ائمه پیشین علیهم‌السلام و به‌ویژه صادقین علیهما‌السلام را در نظر داشتند، اما ممکن بود در تفسیر برخی روایات مطرح‌شده درمانده شده و یا در پاسخ به شبهات موجود، به باورداشت خود پشت کنند. بنابراین، در ابتدای قرن سوم و با به‌وجودآمدن این موضوعات، افراد سرشناس امامیه[۴] شتابان با «ناحیه مقدسه» ارتباط می‌گرفتند.[۵]

---

۱. برای اطلاع درباره برخی از مصادیق روابط شیعیان با امام هادی علیه‌السلام، ر.ک: کشی، پیشین، ص ۴۲۰ و ۶۲۰؛ طوسی، *الغیبة*، ج ۲، ص ۴۹۹ و ۵۰۰.

۲. همان.

۳. اربلی، *کشف الغمة*، ج ۳، ص ۱۷۵.

۴. از جمله این افراد، می‌توان به: ابوعلی‌بن‌راشد، علی‌بن‌مهزیار و ابراهیم‌بن‌محمد همدانی اشاره نمود. این افراد، هرسه از مهم‌ترین اصحاب ائمه علیهم‌السلام بوده‌اند و هرسه نیز در حدود نیمه قرن سوم وفات یافته‌اند؛ ولی زمان دقیق وفات آنان مشخص نیست. (در این باره، ر.ک: خوئی، *معجم رجال الحدیث*، ذیل اسامی یادشده)

۵. کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۵۴۷؛ نجاشی، *رجال نجاشی*، ص ۳۴۴؛ کشی، پیشین، ص ۵۳۲؛ طوسی، *تهذیب الاحکام*، ج ۴، ص ۱۲۳؛ فضل‌بن‌حسن طبرسی، *اعلام الوری باعلام الهدی*، ص ۴۱۸.

در مقابل، گروه‌های فکری شیعه غیرامامی در این دوره، نفوذی قابل توجه یافته بودند؛ برای نمونه، زیدی‌مذهبان در این دوره با تأثیرپذیری از معتزله و البته بارورنمودن اندیشه‌های پیشینیان خود، به عنوان یک فرقه کلامی منسجم به رقابت مستقیم و بی‌پرده با شیعیان امامی مشغول بوده‌اند.[۱] پرسش‌ها و شبهات متعددی از سوی آنان در برابر امامی‌مذهبان وجود داشت. اینکه چطور می‌توان به امامی خردسال اعتماد کرد؟ شئونات رهبر امت چیست؟ و آیا این شئونات می‌تواند در یک خردسال جمع شود؟ چطور می‌توان خود را شیعه خواند و به ظلم ظالمان راضی شد و از امور سیاسی کناره گرفت؟ چطور می‌توان به امام، صفاتی چون عصمت از هر خطا و علم غیب داد؛ درحالی‌که این پاکی و علم، مختصّ خداوند است؟[۲]

از سوی دیگر، در بین گروه‌های فعال در این عصر، غالیان نیز موفق به اشاعه عقاید خود در میان شیعیان امامی شده بودند.[۳] شاید این تصور برای غالیان وجود داشت که یکی از دوره‌های امیدبخش خود را طی می‌کنند.[۴] خطر آن می‌رفت که تبلیغات آنان علاوه بر گشودن باب انحراف امامیه، مخالفت‌های بیشتر و محکم‌تر کسانی که ائمه علیهم‌السلام را بشری بدون خصوصیت‌های ویژه می‌دانستند، برانگیزد و امامیه در کنار غلات، «مغضوب» خوانده

---

۱. برای نمونه، درباره تفکرات زیدیه و این معارضه، ر.ک: قاسم‌بن‌ابراهیم رسی، *الرد علی الروافض*، ص ۱۰۶ ـ ۱۰۸.

۲. این پرسش‌ها و موارد متعدد دیگر در عصر امام هادی علیه‌السلام، در روابط زیدیه و امامیه نمودِ بیشتری دارد. (پیشین، ص ۷۸ ـ ۱۱۸)

شیخ صدوق نیز به بسیاری از این شبهات پاسخ داده است. (صدوق، *کمال الدین وتمام النعمة*، ص ۷۵ ـ ۱۵۷)

۳. برای نمونه، درباره تأثیرگذاری آنان در امامیه، ر.ک: اربلی، پیشین، ج ۲، ص ۳۳۸.

۴. چنان‌که فعالیت آنان در این دوره به اندازه‌ای قوت گرفت که امام هادی علیه‌السلام آنان را لعن نمود و مهدورالدم دانست. (برای مشاهده این روایات، ر.ک: عاملی، پیشین، ج ۱۸، ص ۵۵۴)

شوند.[1] همین اختلافات درون‌شیعی، گاه سبب می‌شد تا امام علیه‌السلام به قتل سران غلات حکم نمایند.[2] در این شرایط، با آنکه امام هادی علیه‌السلام در روایاتی از غلات دوری جسته بود و یا شئونات امامان شیعه در روایات متعدد و پراکنده بیان شده بود،[3] بیش از هر زمان دیگر، ارائه شناسنامه‌ای جامع از ابعاد وجودی امام برای پایان‌دادن به این جریان مخرّب احساس می‌شد.

اشاره شد که در میان تمام منابع و متون متقدم که اقوال ائمه علیهم‌السلام را گردآوری نمودند، جامع‌ترین و مفصل‌ترین معرفی از ائمه علیهم‌السلام در زیارت جامعه قابل مشاهده است و این پرسش که چرا تاکنون چنین اقدامی از سوی ائمه علیهم‌السلام صورت نگرفت و یا از ائمه پیشین علیهم‌السلام چنین درخواستی برای طرح شناسنامه کامل و جامع از ائمه علیهم‌السلام نشد، خود نشان‌دهنده بروز و ظهور بیشتر چنین نیازی از سوی جامعه شیعه امامی در این دوره است. البته توجه به این نکته نیز ضروری است که هیچ‌گاه تا این اندازه ابعاد و ویژگی‌های امام معصوم علیه‌السلام برای شیعیان طرح و تبیین نشده بود؛ برخلاف عصر امام هادی علیه‌السلام که اعتقاد به علم الهی امام، عصمت امام، مهدویت و یا رجعت، مباحثی رایج در میان شیعیان امامی بوده و پرسش در مورد چیستی این مباحث برای آنان کمتر به وجود می‌آمد. همین امر، امکان و آمادگی طرح یک معرفی چندبعدی و جامع را به وجود می‌آورد؛ به‌ویژه آنکه بررسی دیگر روایات راوی این خبر، یعنی موسی‌بن‌عمران نخعی (م اواخر قرن ۳هجری)[4]

---

۱. درباره عقیده و عمل غالیان و اسامی مهم‌ترین آنان در عصر امام هادی علیه‌السلام، ر.ک: صفری فروشانی، *غالیان*، ص ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۶۹ و ۳۴۶ ـ ۳۵۶.

۲. برای نمونه، ر.ک: کشی، پیشین، ص ۵۱۸.

۳. در این باره، ر.ک: ابوطالب مختاری، *بررسی ویژگی‌های امام در روایات امامیه*.

۴. وی از اصحاب امام هادی علیه‌السلام است که نام او با دو صورت «موسی‌بن‌عبدالله» و «موسی‌بن‌عمران» در منابع یافت می‌شود و برخی مطالعات نشان می‌دهد که نام وی، موسی‌بن‌عبدالله‌بن‌عمران نخعی است. (علی نمازی، *مستدرکات علم رجال الحدیث*، ج ۸، ص ۲۱)

نشان می‌دهد که امام علیه‌السلام به شخصی این زیارت‌نامه را املا نمود که از عالمان و آگاهان به این معارف است و ظرفیت پذیرش آن را دارد.[۱]

ب. ساختار زیارت جامعه

با شرایطی که گذشت، امام هادی علیه‌السلام وظیفه خود می‌دید تا از هر ظرفیتی برای بازخوانی و تبلیغ معارف بهره گیرد؛ اما این برای نخستین‌بار است که از قالب «زیارت‌نامه» در کنار «ادعیه»[۲] برای طرح آموزه‌ها در این سطح و با این تفصیل استفاده می‌شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این ساختار، حداقل از دو جهت قابل بررسی است. نخستین ویژگی، موضوع محوری این قالب، و دیگری، به ثمرات و بازخوردهای این ساختار پس از رسیدن آن به دست امامیه است.

۱. ائمه علیهم‌السلام، محور ساختار زیارت‌نامه

چنان‌که گذشت، شاید مهم‌ترین مسئله معرفتی شیعیان در عصر امام هادی علیه‌السلام، درباره رهبری و امامت است. برخی شیعیان در یک قرن اخیر به تبعیت از افرادی چون: زیدبن‌علی(م ۱۲۲ق)، نفس زکیه (م ۱۴۵ق) یا گروه‌هایی چون فطحیه و واقفیه بارها از مسیر امامی‌مذهبان جدا شده بودند. شک و تردید در این دوره، تا جایی بود که امام حسن عسکری علیه‌السلام (م ۲۶۰ق) مدتی بعد، از شیعیان به دلیل شک و تردید درباره ایشان گله کردند.[۳] علاوه بر این، در طول این سال‌ها، همواره باور امامیه نسبت به امام علیه‌السلام و ویژگی‌های او مورد تهاجم و گاه غیرقابل فهم و گاه نابخردانه خوانده می‌شد.[۴] بنابراین، سخن‌گفتن از «بحران رهبری برای امامی‌مذهبان» در شرایط سختِ تقیه، سکوت و ابهام

۱. برای مشاهده برخی از روایات نقل‌شده از وی، ر.ک: نمازی، پیشین، ص ۲۱ ـ ۲۶.

۲. بخش مهمی از معارف شیعه در این دوره، در ادعیه آن حضرت نیز قابل مشاهده است. (ر.ک: محمد حسینی قزوینی، *موسوعة الامام الهادی*، بخش ادعیه و زیارات)

۳. صدوق، *کمال الدین وتمام النعمة*، ص ۲۲۲.

۴. برای نمونه، ر.ک: اربلی، پیشین، ج ۲، ص ۸۷۴.

نابجا نیست.[۱] می‌توان گفت این موضوع با حیات تشیع امامی رابطه مستقیمی داشت و حتی قابل مقایسه با رویدادهای هولناکی چون تخریب بارگاه امام حسین علیه‌السلام[۲] یا اعدام شیعیان[۳] نبود. به همین دلیل، مهم‌ترین شاگردان مشهور امام هادی علیه‌السلام کتبی با موضوع «امامت» نگاشته‌اند.[۴]

در این شرایط که امام هادی علیه‌السلام اجازه ارتباط با پیروان خود را نداشت و هرگونه پیغام مستقیم ایشان مورد پیگیری حکومت قرار می‌گرفت، حضرت چگونه می‌توانست از این جایگاه بنیادین و محور تحرک و رشد و بالندگی در شیعه دفاع نماید که جایگاه او را مشخص کند، ویژگی‌های او را برشمارد، توقعات او را از شیعیان بیان کند و به شبهات وارد در این باره پاسخ دهد. ایشان در موارد متعدد در پاسخ به تردیدها و ابهامات شیعیان در اعتقاد و عمل تأکید نمود که «هرکه به امام متصل باشد، گرفتار نخواهد شد»؛[۵] اما به نظر می‌رسید که نیاز به تفصیل بیشتری باشد.

با توجه به معنای مفهوم «زیارت»، به نظر می‌رسد زیارت‌نامه‌ها بهترین ظرفیت را برای طرح معارف یادشده دارند؛ برای نمونه، در معنای «زیارت» آمده است «زائر را از آن جهت زائر گویند که با زیارت شخصی، از دیگران عدول کرده و رو برمی‌گرداند.»[۶] همچنین، باید توجه داشت که در دوره امام هادی علیه‌السلام، حضور در بارگاه ائمه علیهم‌السلام و زیارت

---

۱. مقصود از بحران رهبری، آن است که شیعیان خود را در چنین شرایطی می‌دیدند و اضطراب در پرسش‌ها و نامه‌های آنان، در این دوره به‌وفور دیده می‌شود. (برای نمونه، ر.ک: صدوق، *امالی*، ص ۵۰۳)

۲. طبری، پیشین، ج ۹، ص ۱۸۵.

۳. کشی، پیشین، ص ۶۰۳؛ ابن شهرآشوب، *مناقب آل أبی‌طالب*، ص ۱۴۸.

۴. کشی، پیشین، ص ۵۴۲؛ عزیزالله عطاردی، *مسند الامام الهادی* علیه‌السلام، ص ۳۱۷.

۵. صدوق، پیشین، ص ۵۰۳.

۶. احمدبن‌فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۳، ص ۳۶.

ایشان به یک روال تبدیل شده بود؛ تا جایی که متوکل برای جلوگیری از تحرکات شیعیان، دستور تخریب مرقد امام حسین علیه السلام را می‌دهد.[۱]

۲. وجود کنش‌های گفتاری

از ویژگی‌های دیگرساختار زیارت جامعه،کنش‌های گفتاری[۲] موجود در آن است که نشان می‌دهد این متن، در بهترین ساختار برای انتقال مفاهیم مهم معرفتی در این دوره استفاده شده است. پیش از اشاره به کنش‌های گفتاری موجود در این زیارت‌نامه، طرح این نکته لازم است که زیارت جامعه از معدود زیارت‌نامه‌های منقول از ائمه علیهم السلام است که از فضا و ظرفیت کنش‌های گفتاری متعدد در آن بهره گرفته شده و ابتکار فوق‌العاده امام هادی علیه السلام را نشان می‌دهد. در ادامه، به مهم‌ترین این کنش‌ها اشاره می‌شود:

ـ کنش گفتاری اظهاری

در کنش‌های گفتاری اظهاری، گوینده تعهد خود را به صدق گزاره‌هایی که اظهار می‌دارد، نشان می‌دهد؛ به عبارت دیگر، گوینده از طریق این نوع کنش، به مقایسه محتوای گزاره‌ای با جهان خارج پرداخته، باور خویش را ظاهر می‌کند.[۳] می‌توان برای این موضوع از واژه «تلقین» ـ از سوی امام هادی علیه السلام به شیعیان ـ نیز بهره گرفت. امام هادی علیه السلام از قالبی بهره می‌گیرد که گوینده پس از دریافت آن باید در درجه اوّل به تأمل

---

۱. وی دلیل اقدام خود را تجمع گسترده و منظم گروه‌های علوی در این مکان می‌داند و اینکه بیم توطئه آنان در این تجمعات می‌رود. (طبری، پیشین، ج ۵، ص ۳۱۲.

۲. برای اطلاع درباره چیستی این کنش‌های گفتاری که از اصطلاحات مربوط به زبان‌شناسی و فلسفه زبان است، ر.ک:

Searle, J.R. 1969, speech acts, cambridge university prees.

همچنین، برای مشاهده نمونه بهره‌گیری از این کنش‌ها در فهم متون، ر.ک: رجب‌زاده، *تحلیل متن شناسانه زیارت‌نامه امام رضا علیه السلام*، ص ۴۰.

3. Searle, 124.

نشسته و آن را بپذیرد و سپس، برای زیارتی مقبول، آن را با اعتقاد کامل بیان کند. بنابراین، این قالب، دریافت‌کننده پیغام امام را تا مرحله بعد، یعنی تفکر و سپس پذیرش به پیش می‌برد؛ برای نمونه، شیعیان امامی وقتی برخی صفات مطرح‌شده در زیارت جامعه چون: «ائمة الهدی»، «مصابیح الدجی» و «اعلام التقی»[1] را برای امامان خود به‌کار می‌برد، به این ویژگی‌ها باور نیز پیدا خواهند کرد.

ـ کنش گفتاری اعلامی

هدف از کنش‌های اعلامی، اعلام شرایط تازه‌ای برای مخاطب توسط گوینده است؛ بدین معنا که هم‌زمان با بیان آن شرایط، انطباقی بین زبان و جهان خارج رخ می‌دهد.[2] باید توجه داشت که مخاطب قالب زیارت‌نامه، تنها ائمه علیهم‌السلام هستند. بنابراین، فرد در این متن، موضوعات و شرایطی را طرح می‌کند که امکان اعلام داشته باشد. بدیهی است، در این شرایط که ترس و خفقان بر جامعه شیعه مستولی گشته، یک امام می‌تواند شنونده مورد اطمینانی برای باورهای یک شیعه باشد. ازاین‌رو، در قالب زیارت جامعه گوینده با مشخص‌کردن مصادیق باورهای خود در خارج، برای نمونه مواردی چون «اشهد انکم ائمة الراشدون، المهدیون المعصومون المکرمون المقربون...»[3] را اعلام می‌کند.

ـ کنش گفتاری ترغیبی

در کنش ترغیبی، گوینده تلاش می‌کند تا با به‌کارگیری جملات یا افعال خاصی، مخاطب را به انجام کاری ترغیب نماید. پرسش‌ها و درخواست‌ها، نمونه‌های بارزی از کنش‌های گفتاری ترغیبی هستند.[4] بنابراین، در زیارت جامعه به طور غیرمستقیم، امام هادی علیه‌السلام شیعیان را به سوی ائمه علیهم‌السلام فراخوانده و به‌نوعی این زمینه را فراهم می‌کند تا

---

۱. صدوق، *من لا یحضر الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰ ـ ۶۱۸.

2. Searle, 20.

۳. صدوق، پیشین، ص ۶۱۲ ـ ۶۱۷.

4. Searle, 44.

پیروانشان تمامی حاجات دنیوی و اخروی خود را از این منبع الهی طلب نمایند. همین امر، می‌تواند این موضوع که امام نیز وظایفی در قبال شیعیان داشته و حتی در شرایط دشوار می‌تواند مشکلات شیعیان را شنیده و آسان‌کننده و بازکننده گره‌های زندگی آنان باشد، برای آنان بهتر روشن کند؛ برای نمونه، در زیارت جامعه طرح عباراتی چون: «خزان العلم»، «اصول الکرم» و «مساکن برکة الله»[1] به‌نوعی نشان‌دهنده در خواست گوینده برای بهره‌مندی از گنجینه علم، مقام کریمانه و برکات وجودی امامان (ع) است.

ـ کنش گفتاری عاطفی

این کنش، بیان‌کننده احساساتی از قبیل: علاقه‌مندی، عذرخواهی، تعریف و تمجید است. گوینده از این طریق، کنش‌ها و حالت درونی خود را با مخاطب در میان می‌گذارد.[2] باید گفت در قالب زیارت‌نامه، این کنش در بالاترین حد از ابراز احساسات قابل تحقق است و رابطه صمیمی بین امام و هریک از شیعیان به‌شدت افزایش می‌یابد. بدیهی است که در شرایط دشوار عصر امام هادی (ع) برای شیعیان که پراکندگی قابل توجهی، علاوه بر مشکلاتِ اشاره‌شده در میان شیعیان به وجود آمده است، این قالب می‌تواند تا اندازه‌ای این موضوع را جبران نماید. سلام‌دادن به ائمه (ع) که در جای‌جای این زیارت‌نامه مشاهده می‌شود و عباراتی چون «بأبی أنتم وأمی وأهلی ومالی وأسرتی»،[3] از جمله این گونه کنش‌های گفتاری است که در زیارت جامعه به‌کار رفته است.

ـ کنش گفتاری تعهدی

در این گونه از کنش‌های گفتاری، گوینده با قول‌دادن، پذیرفتن و نظایر آنها، وعده انجام یا ترک کاری را در آینده به مخاطب می‌دهد و از عباراتی چون: «قول»، «قسم»،

۱. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰ ـ ۶۱۸.

2. Searle, 16.

۳. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰ ـ ۶۱۸.

«تعهد» و «ضمانت» بهره می‌گیرد.[1] هدف از این کنش، تطبیق‌دادن جهان خارج با محتوای گزاره‌ای عمل آتی گوینده است. بی‌تردید، تعهد و قبول مسئولیت در شرایط دوره امام هادی علیه السلام که پایبندی به اعتقادات بسیار دشوار است، امری است که می‌تواند به حفظ جامعه شیعی کمک کند. در یکی از فقرات زیارت جامعه، گوینده با بیان «رایی لکم تبع ونصرتی لکم معدة... و فمعکم معکم لا مع عدوکم»،[2] وعده و تعهدی را در پایبندی به مسیر مورد قبول ائمه علیهم السلام می‌دهد.

ج. مضامین زیارت جامعه

بررسی تمامی نیازهای معرفتی شیعیان در عصر امام هادی علیه السلام که در بخش‌های گوناگون مضامین زیارت جامعه مورد توجه قرار گرفته، در نوشته حاضر نمی‌گنجد و تنها به برخی از مهم‌ترین نمونه‌های آن اشاره می‌شود. همچنین، نقل مختصر یک یا چند فقره برای طرح شواهد از زیارت جامعه، به معنای منحصربودن شواهد به آن نیست و می‌توان موارد متعدد دیگر را نیز معرفی نمود.

شایان ذکر است که امام هادی علیه السلام در این زیارت‌نامه با تأکید بر بعضی اقدامات ائمه علیهم السلام، به دنبال ارائه الگویی عملی برای شیعیان است؛ البته مقاله حاضر، گنجایش این بحث را ندارد و تنها برای نمونه، می‌توان به تأثیر فضای کلی خفقان و ترس حاکم بر شیعیان در زمانه امام هادی علیه السلام در برخی فقرات زیارت جامعه اشاره نمود. در این راستا، در متن این زیارت‌نامه بارها به جلوه‌هایی از جان‌فشانی یا صبر ائمه علیهم السلام به عنوان الگوی شیعیان با عبارتی چون «و بذلتم انفسکم فی مرضاته» یا «وصبرتم علی ما اصابکم فی جنبه» اشاره شده است.

---

1. Searle, 44.

۲. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰ ـ ۶۱۸.

۱. تبلیغ و ترویج معتقدات امامیه

برشمردن مسائل و مباحثی که در میان مسلمانان موجب تفرقه و انشقاق بوده، به‌خوبی می‌تواند ما را در فهم چگونگی «اختلاف امت» یاری رساند و نشان دهد که چرا با وجود معتقدات مسلّم مشترک میان مسلمانان، تا بدین اندازه در جهان اسلام فِرَق و نحل کلامی و اعتقادی ایجاد شده است. فراوانی فِرق و نِحل و انشقاق و اختلاف مذکور، موجب پریشانی خاطر مخاطبان می‌شد؛ به ویژه اگر می‌خواستند به باورها و معتقدات این جماعات متعدد راه یابند. برای حلّ این موضوع، یکی از شکل‌های مرسوم و متعارف، «عرضه دین» به ائمه علیهم‌السلام بود؛[1] اما در عصر امام هادی علیه‌السلام فضای حاکم بر جامعه اسلامی مانع چنین اقداماتی به صورت عمومی می‌شد. به همین جهت، امام علیه‌السلام از ظرفیت زیارت‌نامه نهایت استفاده را نمود و از این طریق، اصول و فروع باورهای شیعیان را بار دیگر برای آنان مطرح کرد؛ امری که کمتر در متن زیارت‌نامه‌ها با این تفصیل قابل مشاهده است. ایشان علاوه بر طرح باورهای اساسی چون: توحید، نبوت، امامت و معاد، نظر امامیه را در موضوعات مهمی که در این عصر مورد اختلاف فِرَق است، بیان نموده است. از جمله این موضوعات، تولی و تبری، ایمان و عمل، چگونگی تعیین امام، شراطی مانند: عصمت، علم غیب و افضلیت برای امام، جبر و تفویض، شأن عقل و کتاب الله، جایگاه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر، مهدویت و انتظار دولت موعود، رجعت و شفاعت است که در قرن سوم از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث توسط گروه‌های مختلف شیعی چون زیدیه و واقفیه، و فِرق غیرشیعی چون معتزله و اهل‌حدیث است.[2]

---

۱. برای نمونه، در این باره در دوره امام هادی علیه‌السلام، ر.ک: صدوق، *امالی*، ص ۲۷۹؛ کشی، پیشین، ص ۴۲۳.

۲. علی آقانوری، *خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعی در عصر امامان*، ص ۳۱ ــ ۵۸. بعدها این امر، با عناوینی چون: «اعتقادنامه»، «رساله اعتقادات»، «رساله عقاید» و نظایر آن، مرسوم گشت.

۲. مقابله با فِرق انحرافی شیعه

مطابق شواهد، فِرق مختلف شیعه در این دوره باورهای گوناگون خویش را تبلیغ نموده و تلاش می‌کردند خود را به عنوان نماینده معتبر مذهب معرفی نمایند؛ به ویژه مفوضه و غلات که برای طرح صورتی ربوبی از ائمه علیهم‌السلام حتی از اقدام به جعل اخبار و روایات هراس نداشتند.[۱]

در زیارت جامعه، به صورت مستقیم و غیرمستقیم با باورهای این گروه برخورد شده است. امام هادی علیه‌السلام در ابتدای زیارت ائمه علیهم‌السلام، دستور می‌دهد تا از این پس، برای انجام یک زیارت بلیغ و کامل لازم است ابتدا با تکرار ذکر «الله اکبر»، بر جایگاه عظیم و بی‌مانند خداوند متعال تأکید شود. در جای‌جای این زیارت‌نامه، آن‌چنان بر ابعاد مختلف نسبتِ خداوند با ائمه علیهم‌السلام اشاره شده است که برخی محققان، مبانی شیعه در مورد توحید را از این زیارت‌نامه برداشت نموده‌اند؛[۲] برای نمونه، برخی بخش‌ها چون «والمخلصین فی توحید الله» یا « ومن وحدّه قبل عنکم» بر توحید ذاتی، یا فقراتی مانند «خلقکم الله انوارا» و یا «بکم فتح الله وبکم یختم» بر توحید افعالی، و عباراتی نظیر «و المظهرین لامرالله ونهیه وعباده المکرمین الذین لایسبقونه بالقول وهم بامره یعلمون» بر توحید در ربوبیت، و تعابیری چون «و احکمتم عقد طاعته» یا «وبینتم فرائضه» بر توحید در مقام اطاعت اشاره دارد.[۳] بر این اساس، می‌توان زیارت جامعه را بسته‌ای جامع برای معرفی ارتباط دوطرفه امام و خداوند دانست.

---

۱. برای نمونه، در مورد اقدامات آنان و مقابله امام هادی علیه‌السلام، ر.ک: کشی، پیشین، ص ۵۱۸؛ خوئی، *معجم رجال الحدیث*، ج ۱۴، ص ۲۵۹.

۲. برای نمونه، ر.ک: روح الله زینلی، «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره»، فصلنامه مشکوه، ش ۱۲۱.

۳. صدوق، *من لا یحضر الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰ ـ ۶۱۸.

در بخش‌هایی از متن زیارت جامعه، عباراتی ذکر شده است که به‌نوعی نظرات غلات مفوضی را رد می‌کند؛ برای نمونه، تأکید می‌شود امامان نه ظهورات نور الهی به معنای مورد نظر غلات،[۱] بلکه حاملان نور الهی به معنای هدایت ربوبی‌اند. همچنین، بر مرجعیت علمی و دینی امامان و نیز اینکه سخنان ایشان کلامی فصیح و بلیغ و جداکننده حق از باطل بوده است و آنان مخاطبان حقیقی امر الهی و متولیان اجرای آن هستند، دلالت دارد.[۲] مورد دیگر، جایی است که تأکید می‌شود میراث نبوت، نزد امامان است.[۳] این عقیده، به طور دقیق، عقیده شیعیان اعتدالی در برابر غلات مفوضی بوده که علم امام را نه از طریق میراث نبوت، بلکه برخاسته از وحی و الهام مستقیم و علم لدنی بی‌واسطه فیض پیامبر می‌دانسته‌اند.[۴] همچنین، در بخشی دیگر، عبارت «فالراغب عنکم مارق واللازم لکم لاحق والمقصر فی حقکم زاهق» آمده است[۵] و می‌توان گفت از جمله گروه‌های مورد نظر امام هادی علیه‌السلام در این دوره که در شأن ائمه علیهم‌السلام افراط می‌نمودند، غالیان بوده‌اند.

۳. آماده‌نمودن شیعیان برای درک عصر غیبت

از دوره امام کاظم علیه‌السلام، شیعیان امامی فضای متفاوتی را در تعامل با امام تجربه کردند و در بسیاری از زمان‌ها، امکان درک حضورشان را نداشتند. مشاهده این رویه، سیر نسبی صعودی اختفای ائمه علیهم‌السلام را که البته به دلیل مسائل سیاسی و به صورت اجباری بود،

---

۱. آنان امام و نبی را در مقام ظهورات الهی و تمثل روح و نور خداوند بر زمین تفسیر می‌کردند.

۲. «وایاب الخلق الیکم، وحسابهم علیکم، وفصل الخطاب عندکم، وآیات الله لدیکم، وعزائمه فیکم، ونوره وبرهانه عندکم، وأمره الیکم.» (صدوق، پیشین.)

۳. «و میراث النبوة عندکم.» (صدوق، پیشین.)

۴. آقای انصاری، بحثی درباره اصالت زیارت جامعه دارد که می‌توان آن را در این نشانی ملاحظه نمود:

http://ansari.kateban.com/post/3201

۵. صدوق، پیشین، ص ۶۱۲.

نمایان می‌سازد. علاوه بر آن، دو امام پایانی شیعه، نقش عمده‌ای در آماده‌کردن شیعیان برای عصر غیبت داشتند. این نیاز شیعیان، از نامه‌های متعددی که با موضوع دوران غیبت و ظهور موعود برای امام هادی علیه‌السلام ارسال می‌شد، قابل برداشت است.[۱] امام هادی علیه‌السلام در زیارت جامعه عباراتی را مطرح نمود که به طور مختصر، برخی ابعاد این مهم طرح می‌گردد.

در جای‌جای این زیارت، ویژگی‌هایی برای ائمه علیهم‌السلام بیان می‌شود که گویا قصد تثبیت چند اندیشه در اذهان امامی‌مذهبان وجود دارد؛ از آن جمله، می‌توان به عبارات «من اعتصم بکم فقد اعتصم بالله»[۲] اشاره نمود. «اعتصام»، به معنای اراده نگهداری از خویش و دفع آسیب، و مدلول التزامی‌اش چنگ‌زدن به چیزی است که مدافع انسان در برابر خطر و زیان باشد.[۳] در عبارتی صریح‌تر، از عبارت «والباب المبتلی به الناس من اتاکم نجی ومن لم یأتکم هلک»[۴] استفاده شده است؛[۵] ابتلایی که در آن، هرکه به راهی جز راه و منش ائمه علیهم‌السلام اتکا کند، هلاک خواهد شد. و بالأخره، در بخشی به صورت واضح، از تعبیر «منتظر لأمرکم مرتقب لدولتکم» که در آن بر لزوم انتظار و آمادگی شیعیان در فرا رسیدن امر ظهور و درک دولت کریمه اهل‌بیت علیهم‌السلام تأکید می‌شود.

۴. طرح شئونات ائمه علیهم‌السلام در پاسخ به شبهات

از دوره صادقین علیهماالسلام ، همواره این اشکال به ائمه علیهم‌السلام گرفته می‌شد که چرا در خانه خود نشسته و برای برقراری حکومت عدل، اقدامی نمی‌کنند. زیدیه بارها ائمه علیهم‌السلام را از

۱. برای نمونه، ر.ک: صدوق، پیشین، ج ۱، ص ۲۳۷؛ همو، *کمال الدین وتمام النعمة*، ص ۳۸۰ و ۳۸۱؛ اربلی، پیشین، ج ۳، ص ۱۷۹.

۲. صدوق، *من لا یحضر الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۳.

۳. حسن حجتی، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۸، ص ۱۵۵.

۴. صدوق، *من لا یحضر الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۵.

۵. در مورد چرایی و حکمت این ابتلا، ر.ک: عبدالله جوادی آملی، *ادب فنای مقربان*، ص ۹۴.

این جهت مورد هجمه قرار داده و اقدامات آنـان در برابـر حکومـت را غیرقابـل پـذیرش خوانده‌اند.[۱] قرن دوم و سوم، دو قرن قیام و خیزش‌های علوی و زیدی است که حتی یک بار هم از سوی ائمه ﷺ مورد تأیید صریح قرار نگرفتند.[۲] امام هادی ﷺ در بیان شـئونات ائمه ﷺ در زیارت جامعه، با عبارتی چون «وساسة العباد وارکان العباد» بـر ایـن موضـوع تأکید نمود که امام دارای فکر و عقیده سیاسی است و اندیشه تشکیل حکومت اسلامی را در سر دارد. این دست بیانات، اشاره به این است که سکوت آنان در برخی دوره‌ها، به دلیل در نظرگرفتن مصالح بوده است و نه کناره‌گیری از عرصه سیاست.[۳]

همچنین، در بخش دیگر زیارت، عبارتی به‌کار رفته که بر بُعد دیگری از ویژگـی‌هـای ائمه ﷺ، یعنی وجه عقلانیت آنان تأکید می‌شود. باید توجه داشت که اوایـل قـرن سـوم، دوره گسترش تفکر اعتزال است؛ فرقه‌ای که با تأکیـد بـر عقـل در بـین منـابع معرفتـی، جایگاه ویژه‌ای در میان مسلمانان پیدا کرد. امام هادی ﷺ در بخش‌های مختلفی بر وجود و تأیید چنین منبعی نزد ائمه ﷺ تاکید نموده و به‌نوعی نسبت به این نگاه که عقـل، ازآنِ مخالفان اهل‌بیت ﷺ است، واکنش نشان می‌دهـد؛ بـرای نمونـه، در بخشـی از زیـارت، ائمه ﷺ را «ذوی النهی وأولی الحجی»[۴] به معنای صاحبان خرد و فرمانروایان عقل کامل خطاب می‌کند و یا در برخی موارد، به روش عقلانی آنان در هدایت امت اشاره می‌شود.[۵]

---

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: روح الله توحیدی‌نیا و نعمت‌الله صفری فروشانی، «تعاملات فکری فرهنگی زیدیه و امامیه»، تاریخ و تمدن اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ش ۲۰، ص ۳۷ و ۳۸.

۲. در این باره، ر.ک: مختار اللیثی، پیشین، ص ۱۱۵-۲۸۰.

۳. در مورد این دیدگاه ائمه(ع) در ابتدای قرن سوم، ر.ک: کلینی، پیشین، ج ۱، ص۲۰۲.

۴. صدوق، پیشین، ص ۶۱۶.

۵. همان.

نتیجه

در فضا و بستر صدور زیارت جامعه، هرچند ازجهت سیاسی و اجتماعی، شیعیان امامی به یک نهاد اجتماعی قوی تبدیل شده‌اند؛ اما به دلیل قدرتمندی و نفوذ حاکمان عباسی و نگرش منفی آنان به مذهب امامی، امکان بروز و ظهور سیاسی و اجتماعی شیعیان، از آنان سلب گردیده است. همچنین، از جهت فکری و فرهنگی در این دوره، شیعیان امامی گرفتار هجمه‌های سنگین و وسیع از سوی سایر فرق شیعه و سنّی در موضوعات مختلف هستند. در این بین، امام هادی علیه‌السلام نیز زیر نظر شدیدترین محدودیت‌ها قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین نتایج این وضعیت، درک و لمس یک شرایط نامطلوب ذیل عنوان «بحران رهبری» را بیش از پیش در اذهان شیعیان پرورش داد. به نظر می‌رسد که بر اساس این زمینه و بستر، فرم و مفاد زیارت جامعه برای حلّ معضل یادشده و در جهت حمایت و پشتیبانی از شیعیان امامی شکل گرفته و ارائه شده است.

در ساختار زیارت‌نامه، محوربودن شخصیت «ائمه علیهم‌السلام»، ظرفیت لازم برای طرح شئونات امام را به وجود آورده و کنش‌های گفتاری قوی و مؤثر در این قالب، امکان بارورنمودن اندیشه و تزریق حیاتی دوباره را پدید آورده است. همچنین، امام هادی علیه‌السلام از طریق زیارت جامعه به حلّ بحران یادشده کمک کرده و به تحقق این اهداف پرداخت: ۱. مهم‌ترین باورهای شیعه امامی در این دوره به طور نظام‌مند و دقیق در این زیارت مطرح کردند؛ ۲. مقابله با انحرافات فکری غالیان و نشان‌دادن تصویری معتدل از ائمه علیهم‌السلام را در دستور کار قرار دادند؛ ۳. شیعیان را با عباراتی برای درک شرایط غیبت امام آماده نمودند؛ ۴. شئوناتی از ائمه علیهم‌السلام را برابر شبهات موجود مورد تأکید قرار دادند.

بنابراین، متن زیارت جامعه، می‌تواند خود به عنوان یک نظام‌نامه باور و عمل شیعیان در دوران امام هادی علیه‌السلام برای حل نیازهای مهم معرفتی شیعیان در این دوره دانسته شود.

منابع

۱. ابن شهرآشوب، محمدبن‌علی، *مناقب آل أبی طالب* علیهم‌السلام، نجف: مکتبة الحیدریة، ۱۳۷۶.

۲. ابوالفرج اصفهانی، علی‌بن‌حسین، *مقاتل الطالبیین*، قم: مؤسسة دار الکتاب الاسلامیة، ۱۳۸۵.

۳. احمدبن‌فارس، *مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامیة، ۱۳۶۸ق.

۴. اربلی، علی‌بن‌عیسی، *کشف الغمة*، تبریز: مکتبة بنی‌هاشمی، ۱۳۸۱.

۵. امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، لبنان: دار التعارف، ۱۴۰۳ق.

۶. آقانوری، علی، *خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه های شیعی در عصر امامان* علیهم‌السلام، قم: ادیان و مذاهب، ۱۳۸۶ش.

۷. پورمنصوری، خلیل، *نقش امام هادی(ع) در اندیشه مهدویت*، بی‌جا: ۱۳۸۶ش.

۸. پیشوایی، مهدی، *سیره پیشوایان*، قم: مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق علیه‌السلام، ۱۳۹۳ش.

۹. توحیدی‌نیا، روح‌الله و نعمت‌الله صفری فروشانی، «تعاملات فکری فرهنگی زیدیه و امامیه»، تاریخ و تمدن اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ش ۲۰.

۱۰. جوادی آملی، عبدالله، *ادب فنای مقربان*، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۱ش.

۱۱. حجتی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۲ش.

۱۲. حسینی قزوینی، محمد، *موسوعة الامام الهادی* علیه‌السلام، بی‌جا: ۱۴۲۴ق.

۱۳. خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، بی‌جا: ۱۴۱۳ق.

۱۴. رسی، قاسم‌بن‌ابراهیم، *الرد علی الروافض*، یمن: ۲۰۰۱م.

۱۵. زینلی، روح الله، «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره»، فصلنامه مشکوه، زمستان ۱۳۹۲، ش ۱۲۱.

۱۶. صدوق، محمدبن‌علی، *امالی*، قم: نشر مؤسسه بعثت، اوّل، ۱۴۱۷ق.

۱۷. ـــــ، *کمال الدین وتمام النعمة*، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۵ق.

۱۸. ـــــ، *من لا یحضره الفقیه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.

۱۹. صفری فروشانی، نعمت الله، *غالیان*، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ش.

۲۰. طباطبایی، سید کاظم، «پژوهشی درباره زیارت جامعه»، مطالعات اسلامی، ۱۳۸۲، ش ۶۲.

۲۱.طبرسی، فضل بن‌حسن، *اعلام الوری باعلام الهدی*، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیـاء التـراث، ۱۴۱۷ق.

۲۲.طبری، محمدبن‌جریر، *تاریخ طبری*، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.

۲۳.طوسی، محمدبن حسن، *تهذیب الاحکام*، نجف: ۱۳۷۸.

۲۴.ـــــــ ، *الغیبه*، قم: مسجد جمکران، ۱۳۸۷ش.

۲۵.عاملی، محمدبن‌حسن، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام، ۱۴۱۶ق.

۲۶.عطاردی، عزیزالله، *مسند الامام الهادی* علیه‌السلام، تهران: ۱۳۹۱ش.

۲۷.فاکر میبدی، محمد، «تأملی در اصالت متن زیارت جامعـه کبیـره»، نشـریه حـدیث پژوهـی، ۱۳۹۳، ش ۱۱.

۲۸.قریشی، باقر شریف، *حیاة الامام علی الهادی* علیه‌السلام، قم: مؤسسه الإمام الهادی علیه‌السلام، ۱۴۲۷ق.

۲۹.قمی، عباس، *تتمة المنتهی*، تحقیق و تصحیح باقری بیدهندی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۷ش.

۳۰.کشّی، محمدبن‌عمر، *رجال کشی*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲ش.

۳۱.کلینی، محمدبن‌یعقوب، *الکافی*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.

۳۲.مختار اللیثی، سمیره، *جهاد الشیعة فی عصر العباسی الاوّل*، بی‌جا: کلمة الحق، ۱۴۳۰ق.

۳۳.مختاری، ابوطالب، *بررسی ویژگی‌های امـام در روایـات امامیـه*، راهنمـا: محمـدتقی دیـاری، دانشگاه قم، ۱۳۸۴ش.

۳۴.مسعودی، علی‌بن‌الحسین، *مروج الذهب*، قم: مؤسسة دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.

۳۵.میرقادری، فضل الله، «ادبیات سخنان امام سجاد علیه‌السلام و صحیفه سجادیه»، فصلنامه اندیشه دینی، ۱۳۸۴ش.

۳۶.نجاشی، احمدبن‌علی، *رجال نجاشی*، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ق.

۳۷.نجفی، نفیسه، «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره»، مجله سفینه، ۱۳۸۹، ش۲۶.

۳۸.نمازی، علی، *مستدرکات علم رجال الحدیث*، تهران: ۱۴۱۴ق.

۳۹.نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، بیروت: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث، ۱۴۰۸ق.